

Working Papers in
Philosophy

Szerkesztő: Kovács Gábor

2014/1

Descartes a testi emlékezetről

munkaanyag

Schmal Dániel

PPKE BTK Filozófiai Intézet

Institute of Philosophy
Research Centre for the Humanities
Hungarian Academy of Sciences

A szerzőről

Schmal Dániel PhD (1969) a PPKE BTK Filozófiai Intézetének docense. Szűkebb szakterülete a kora újkori filozófia, különös tekintettel Descartes, a karteziánusok, Malebranche, valamint Leibniz munkásságára. A Magyar Filozófiai Szemle felelős szerkesztője. Fontosabb publikációk: *Természettörvény és gondviselés: egy filozófiai és teológiai kérdés a kései 17. században* (L'Harmattan 2006); *Lélek és elme a karteziánizmus korában – elmefilozófiai szöveggyűjtemény*. (L'Harmattan 2010); *A kezdet nélküli kezdet: Descartes és a karteziánizmus problémái* (Gondolat 2012).

Abstract

Descartes on the Corporeal Memory

In this paper I argue that the well-known metaphysical and epistemological aspects of Descartes' philosophy make just an important but limited part of his larger project aiming at the radical reform of the sciences. The less known other part consists of a practical program prescribing a rational conduct of life in order to make the best use of one's bodily and intellectual resources in the service of the pure inquiry. Set against this latter aspect of Descartes' thought, human mind, instead of being merely an immaterial substance, appears to exist as part and parcel of the embodied self. Focusing on the problem of corporeal memory, I am tempted to go so far as to claim that even the modern idea of the extended mind is not alien to Descartes' view. Hence, to put it somewhat paradoxically, one can find in Descartes' theory of cognition a massive presence of what we call, nowadays, non-Cartesian theory of mind.

Schmal Dániel

Descartes a testi emlékezetről

munkaanyag

I. Descartes meghatározó álláspontja a test–elme viszony tekintetében – a tézis lehetséges és szükséges árnyalásai mellett is –¹a szubsztanciák különbségét állító dualizmus. Descartes ugyanakkor kijelenti: nem elég az, hogy az elme „úgy legyen belehelyezve a testbe, mint a kormányos a hajójába (...), hanem szorosabban kell vele összekapcsolódnia és egyesülnie, hogy (...) a miénkhez hasonló érzelmei és vágyai lehessenek...”² Máshol ugyancsak arról beszél, hogy „nem pusztán olyképp vagyok a testemben, mint a hajós a hajójában, hanem egészen szorosan összekapcsolódtam, sőt már-már össze is keveredtem vele”.³ Mit jelent azonban ez az „egészen szorosan” és „már-már össze is keveredtem”? Úgy tűnik, Descartes elsősorban a tapasztalat egy sajátos modalitására utal. Az egység – bármi legyen is az alapja metafizikai értelemben – olyasvalami, ami „a miénkhez hasonló érzelmekben és vágyakban” nyilvánul meg. Olyan tényállás ez, amelynek igazságára nem a módszeres spekuláció, hanem a *természet tanít meg* minket például „a fájdalom, az éhség és a szomjúság által”.⁴ Descartes szerint „ezt megmagyarázni nehéz. Elegendő azonban itt a tapasztalat, amely annyira világos, hogy semmi módon nem tagadható (...)”.⁵

Mínthogy a dualizmus tézise a descartes-i filozófia egyik legfontosabb állítása, e sorokat hagyományosan értetlenség fogadja. A jelen tanulmány keretei között mégsem e sorok

* Elhangzott a BTK Filozófiai Intézete által rendezett szemináriumon, 2014. február 11-én.

¹Vö. a dualizmussal kapcsolatos megfontolásokkal: John Cottingham: *Cartesian Dualism*. *Mind*, 94. 1985, 218–230; John Cottingham: *Descartes*. Oxford: Oxford University Press, 1998.

² René Descartes: *Œuvres*. Szerk. Charles Adam, Paul Tannery. Paris: Librairie Philosophique Jacques Vrin (első kiadás: 1897–1913), 1996 [A továbbiakban: AT], VI. 59; m.kiad.: René Descartes: *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolgozta Boros Gábor. Budapest, Ikon., 1992, 66.

³AT VII. 81; m. kiad.: René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor, Budapest: Atlantisz, 1994, 99.

⁴Amikor ugyanis fájdalmat érzünk, nem a testünket ért sérülés értelmi felismerésével van dolgunk (ez lenne az a modalitás, ahogyan a kormányos veszi tudomásul a hajó sérüléseit, vagy ahogyan egy angyal konstatálhatná annak a testnek az állapotait, amellyel összekapcsolódott). A fájdalommal szemben nem tudunk távolságot teremteni, hanem saját legbelső állapotunk gyanánt íródik bele lényünk legmélyébe, s a heves fájdalom vagy gyönyör pillanataiban a legegyszerűbb filozófiai érvek sem győzhetnek meg arról, hogy nem vagyunk azonosak a testünkkel.

⁵AT VII. 81 és Burman, AT V, 163, m. kiad.: René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, 99. Descartes e megállapítása szoros kapcsolatban áll azzal az alapvető módszerrel, amelyet filozófiájában sok helyen alkalmaz: „Mert nem lenne igazunk, ha kételkednénk abban, amit belsőleg észlelünk, csak azért, mert nem fogunk fel egy másik dolgot, amelyről tudjuk, hogy természetéből következően felfoghatatlan.” (PP I.41. AT VIII-1. 20, m.kiad.: René Descartes: *A filozófia alapelvei*. Ford. Dékány András. Budapest: Osiris, 1996. 46.

magyarázatára,⁶hanem arra teszek kísérletet, hogy megfordítsam e képet, azaz ne a dualizmus tézise felől olvassam az egységre utalós sorokat, hanem – az ellenkező irányból kiindulva – az *egység* tézise felől vegyem szemügyre a testtel és az elmével kapcsolatos descartes-i tanítást. Ehhez a legrészletesebb útmutatást Descartes Erzsébet hercegnővel folytatott levelezésében olvashatjuk. Descartes jól ismert, 1643. május 21-i levelében azt állítja, hogy valamennyi ismeretünk három alapfogalom valamelyikéhez kapcsolódik. E három alapfogalom mindegyike elsődleges, ami annyit jelent, hogy „mindegyik csak önmagából érthető meg”, s minden más fogalomra visszavezethetetlen.⁷Az első kettő – a gondolkodás és a kiterjedés – jól ismert. Ezek definiálják mindazt, ami a *res cogitans* és a *res extensa* területére tartozik. Ám ezekhez harmadikként e kettő egységnek, vagyis mint megtudjuk – annak az *erőnek* fogalma járul, amellyel „egyrészt a lélek mozgatja a testet, másrészt a test hat a lélekre, érzelmeket és szenvedélyeket keltve benne”.⁸

E kijelentés zavarba ejtő. Ha a test és a lélek között ható erő önálló alapfogalom, ez arra utal, hogy a szubsztanciák kapcsolata nem érthető meg sem a kiterjedés, sem a gondolkodás fogalmi alapján, hanem egy olyan relációval van dolgunk, amelynek természete visszavezethetetlen a relációba állított tárgyak külön-külön tekintett természetére.

E három alapfogalomhoz három megismerési mód is tartozik. A *res cogitans* a tiszta – tehát testi hatások által nem érintett – értelem, a *res extensát* a képzelet (vagy a képzelet által segített értelem), míg az egységet egyedül az *érzékelés* teszi számunkra megragadhatóvá. Descartes számára döntő jelentőségű annak felismerése, hogy az érzékelés nem gyakorolható a tiszta értelmi megismeréssel egy időben, mert amíg az érzékelés a lélek test felé forduló figyelmét, addig a tiszta értelem éppen a testtől történő elfordulást követeli. Az egység és a dualitás egyszerre történő megragadása ezért nem elméleti, hanem pragmatikus képtelenségnek tűnik. Ebből pedig a következő konklúzió adódik Descartes számára:

„[C]sak akkor válunk képessé a lélek és a test egységének felfogására, ha csakis az egyszerű életben és a mindennapi beszélgetések során előforduló dolgokra figyelmezzünk, s tartózkodunk az elmélkedésektől...”⁹

⁶Erre tettem kísérletet a következő tanulmányokban: Schmal Dániel: *A kezdet nélküli kezdet: Descartes és a karteziánizmus problémái*. Budapest: Gondolat, 2012. 10–11. fejezet.

⁷AT III. 666, m.kiad.: René Descartes: *Test és lélek, morál, politika, vallás*. Szerk. Boros Gábor – Schmal Dániel. Budapest: Osiris, 2000. 108.

⁸AT III. 665, m.kiad.: René Descartes: *Test és lélek, morál, politika, vallás*, 108. A probléma elemzéséhez lásd Lilli Alanen: *Descartes's Concept of Mind*. Cambridge MA – London: Harvard University Press, 2003. 50. skk.

⁹Erzsébetnek, 1643. június 28., AT III. 692. m.kiad.: René Descartes: *Test és lélek, morál, politika, vallás*, 113.

E megfontolást általában a problémával kapcsolatos kudarc beismeréseként szokás olvasni. Én azonban úgy vélem, hogy nem *ad hoc* megfogalmazással, s nem is a kudarc beismerésével, hanem a descartes-i filozófia egyik legfontosabb állításával van dolgunk. Mindez ugyanis arra utal, hogy a metafizikai vizsgálódások Descartes-nál egy átfogó és alaposan átgondolt életprogram részének minősülnek csupán. Ez a program a maga egészében szolgálja a tudományok előmozdítását, amihez olyan módszert ír elő, amely nem csupán a tiszta elmélkedés logikai normáit rögzíti, hanem amely az emberi élet temporális realitásának egészét igyekszik átalakítani. A tudományok művelése olyan *cselekvési* stratégiát – azaz gyakorlati attitűdöt – követel, amely az élet különböző helyzeteiben különböző lelki fakultások hajlékony működtetését teszi lehetővé.¹⁰Erről a hajlékonyságról árulkodik a descartes-i életprogram:

„[Ú]gy hiszem, az ismeretszerzésben leginkább hasznomra vált, hogy naponta alig néhány órát fordítottam a képzeletet foglalkoztató dolgokra, s évente alig néhányat a kizárólag az értelmet foglalkoztatókra, és hogy minden maradék időmet az érzékek ellazításának és a szellem pihentetésének szenteltem.”¹¹

A skála egyik végén tehát „érzékeink ellazítása”, s „a mindennapi beszélgetések”, míg a másikon azok az metafizikai elmélkedések találhatók, amelyek az elme fáradságos – s ezért csak rövid ideig fenntartható – erőfeszítése árán valósulnak meg. Ha e programot komolyan vesszük, azt találjuk, hogy descartes-i filozófiaként a kézikönyvek kizárólag azokat a tételeket jegyzik, amelyek a skála egyik végéhez tartoznak, így aránytalanul felnagyítják a program egyik pólusát, miáltal a másik háttérbe szorul és szinte láthatatlanná válik. E torzítás nézetem szerint a recepciótörténet szelektív jellegéből következik. A szaktudományok 19. századi differenciálódása után az *advancement of learning* programját jellemző módon nem egy komplex, az élet egészét átfogó cselekvési stratégiának, hanem bizonyos – a tudásunkat elméletileg megalapozó – tételek kifejtésének szokás tekinteni.

Állításom szerint tehát az a tudomány, amelyet ma karteziánusnak hívunk, s amelynek örököséként a mai megismeréstudománybizonyos áramlatait „karteziánusnak” szoktuk nevez-

¹⁰Descartes voltaképpen azt a szabadságot keresi, amely a nézőpontok közötti váltást lehetővé teszi, s a *prudentia* eszményével irányított, hajlékony eszközként teszi alkalmazhatóvá az ember mentális és fizikai képességeit egy előre megállapított cél vonatkozásában.

¹¹Erzsébetnek, 1643. június 28, AT III. 692–693; m.kiad.: René Descartes: *Test és lélek, morál, politika, vallás*. 113–114.

ni, a descartes-i program egyik részét viszik csupán tovább. Ám ha ezt kiegészítjük a program másik felével, amely eredetileg szervesen illeszkedett hozzá, nemcsak kiegyensúlyozottabb képet kapunk, de az is láthatóvá válik, hogy a megismerés descartes-i elmélete sok ponton ellentétes azzal a képpel, amelyre manapság a „kartezianus” jelzővel szoktunk utalni, s bizonyos pontokon éppen a mai „nem kartezianus” tudomány célkitűzéseivel rokon.

II. Az érzékelés, a képzelet és az emlékezés három olyan lelki fakultás, amelyek Descartes szerint szorosan összetartoznak, hiszen mindegyik a test – s azon belül is elsősorban az agy – megfelelő működését feltételezi. E képességek gyakorlása során ugyanis az elme a test felé fordul, és saját ideáit a tobozmirigy mozgásainak a függvényében alakítja ki. Korai írásaiban Descartes a szóban forgó agyi mozgásokat is *ideáknak* nevezte, e testi ideák azonban nem egyebek, mint azok a *res extensá*hoz tartozó fizikai mintázatok, amelyek a tulajdonképpeni mentális ideák okai.¹² Fontos hangsúlyozni, hogy a testi ideák *mozgások*, olyan változások tehát, amelyek a tobozmirigy felszínén, a mirigy pórusaiból kilépő életszellemek áramában képződnek. Nem „bevésődések” tehát, hanem az agy fizikai rendszerének dinamikusan változó állapotai, amelyek pillanatnyi észleléseket okoznak a lélekben: „az idea neve alá általában be akarom foglalni mindazokat a benyomásokat, amelyeket a (...) mirigyből kilépő szellemek magukba fogadni képesek”.¹³ A testi ideák hordozója tehát nem valami szilárd vagy képlékeny matéria, hanem egy sodró, mozgásban lévő anyag. Olyan mulékony benyomások ezek, amelyek egy-egy pillanatra többé vagy kevésbé precíz mintákat rajzolnak ki a heves mozgásban lévő, gáznemű életszellemek áramában, ám nem rögzülnek és ideális esetben hagynak megmaradó nyomot a tobozmirigy felszínén.¹⁴

Érzékelésről, képzeletről vagy emlékezésről annak alapján beszélhetünk, hogy az ideának nevezett fizikai alakzatoknak mi a kiváltó oka. Ha e mintázatot – a testi ideákat – a külvilágból érkező „valós idejű” ingerek okozzák, érzékeléssel, míg ha a lélek tevékenysége rajzolja ki őket, képzelettel van dolgunk. Emlékezetről akkor beszélhetünk, ha kialakulásukban azoknak a rögzült agyi struktúráknak van meghatározó szerepe, amelyeket a környezettel való korábbi interakciók hoztak létre. Ilyenkor a tobozmirigyből kilépő s az agy pórusain át

¹² Vö. Desmond M. Clarke: *Descartes's Theory of Mind*. Oxford: Clarendon Press, 2003, 2. fejezet

¹³ AT XI. 177. Gulyás Péter fordítása (kézirat)

¹⁴ Vö. AT III. 19–21. *Descartes levele Meyssonier-nak* (1640. január 29.); AT III. 47–48. *Descartes levele Marin Mersenne-nek*, 1640. április 1.: „[A]mi az emlékezetet szolgáló *speciéseket* illeti, nem tagadom teljes egészében, hogy egy részük a *conari*onnak nevezett mirigyen is megtalálható, különösen az állatok esetében, s a durva szellemeknél. Mert úgy látom, hogy ami a többieket illeti, ezek nem tudnának oly könnyen elképzelni végtelen sok dolgot, amelyet sohasem láttak, ha lelkük nem kapcsolódna az agy egy olyan részéhez, amely nagyon is alkalmas arra, hogy mindenféle új benyomást vegyen fel, s következésképpen kevésbé alkalmas arra, hogy ezeket megőrizze.”

távozó életszellemek áramát a már korábban kitaposott utak határozzák meg. Az agy lágy és rostos részét ugyanis olyan fizikai plaszticitás jellemzi, amely lehetővé teszi, hogy a mirigyből kilépő életszellem-mozgások otthagyják lenyomatukat az idegfonatokból álló sűrű rostok között.

„[Ezek az élet]szellemek (...) elegendő erővel bírnak arra, hogy valamelyest kitágítsák ezen intervallumokat, s különféleképp elhajlítsák és elrendezzék azon apró fonalakat, amelyekkel útjuk során találkoznak, még hozzá annyi különböző módon, ahogyan mozognak, valamint azon csövek különféle nyíltságának megfelelően, amelyeken áthaladnak. Ezáltal az agy e területén is olyan alakok nyomait hagyják, amelyek megfelelnek a tárgyaknak; első alkalommal (*coup*) persze nem olyan könnyedén és nem is olyan pontos eredménnyel, mint amilyen a *H* mirigy felületén található; de e nyomok annál pontosabbá válnak, minél erőteljesebb és tartósabb hatást fejtenek ki a szellemek, és minél többször ismétlődik tevékenységük.”

„Ez pedig azt okozza, hogy ezen alakok nem tűnnek el olyan könnyedén, hanem megmaradnak az agy ezen területén úgy, hogy általuk azok az ideák, amelyek korábban a mirigyen helyezkedtek el, e területen később is megformálódhatnak anélkül, hogy a nekik megfelelő tárgy továbbra is jelen lenne. Márpedig ebben áll az emlékezet.”¹⁵

Amikor emlékszünk, az így stabilizálódott struktúrák határozzák meg az életszellemek áramlását, s ezen keresztül az elme észleleteit, valahogy úgy, ahogyan egy folyó medre határozza meg az áramlás mintázatait és örvényeit.

E vázlatos bemutatás alapján is jól látható, hogy Descartes-nál az emlékezet két eltérő természetű fizikai rendszer megfelelő kapcsolatát feltételezi. (1) Egyrészt szükség van a tobozmirigyre, azaz az agy egy olyan területére, „amely nagyon is alkalmas arra, hogy mindenféle új benyomást vegyen fel, s következésképpen kevésbé alkalmas arra, hogy ezeket megőrizze”.¹⁶ Másrészt (2) szükség van emellett egy olyan tárhelyre, amely lehetővé teszi, hogy a tobozmirigy pillanatnyi mozgásai korábbi észleletekkel összhangban képződjenek

¹⁵AT XI. 177. Gulyás Péter fordítása (kézirat)

¹⁶AT III. 47–48. *Descartes levele Marin Mersenne-nek*, 1640. április 1.

újra. Vizsgáljuk meg kissé alaposabban e második összetevőt. Hol rögzülnek a korábbi érzéki benyomások nyomai? Descartes szerint „az agy teljes többi része szolgál memóriaként, különösen a belső részek...” E belső részeket az agy rostos állománya, egy olyan képlékeny, ugyanakkor stabil szerkezetű közeg alkotja, amely elég lágy és hajlékony ahhoz, hogy az érzékelés folyamatában változásokat szenvedjen el az életszellemek áramától, másrészt elég stabil ahhoz, hogy ezeket a változásokat huzamosabb ideig meg is őrizze. Csak e két tulajdonság ideális egyensúlya biztosíthatja az emlékezet megfelelő működését. Ha ez az egyensúly bármelyik irányban megbomlik, akkor vagy a nyomok befogadása, vagy a megőrzése válik lehetetlenné. Jól látható, hogy Descartes egy olyan finoman hangolt, „önszabályozó rendszert” ír le, amely számos változó – az életszellemek minősége, az agy anyagának nedvességfoka stb. – függvénye. Az emlékezet tehát olyan anyagi rendszert feltételez, amelyet – ellentétben a mechanikai gépekkel – nem statikus struktúra, hanem a környezeti hatásoknak kitett, dinamikus egyensúly jellemez.¹⁷ Csak egy ilyen egyensúlyi állapotban válik képessé az agy kocsonyás anyaga az emléknymok befogadására, retenciójára és az ezeknek megfelelő érzetek reprodukálására.

A descartes-i elmélet egy további szempontból is figyelmet érdemel. A retentív testi emlékezet székhelye nem csupán az idegvégződéseknek az agyi üregek felé néző felülete, de nem is csupán az agy szubsztanciájának egésze, Descartes ugyanis egyik levelében a következőket teszi hozzá az elhangzottakhoz: az emlékezet székhelye „valamennyi ideg és az izmok is úgy, hogy például egy lantjátékos emlékezetének egy része a kezében van. Mert az a könnyedség, amellyel az ujjait hajlítgatja és helyezi ide-oda – amelyre megszokás útján tett szert –, segítségére van abban, hogy eszébe jussanak a futamok, amelyek eljátszásához ezen a módon kell rakosgatnia őket.” Magyarazatként pedig ezt olvassuk: „Nem lesz nehéz elhinnie ezt, ha figyelembe veszi, hogy mindaz, amit lokális memóriának neveznek, rajtunk kívül van. Így azután amikor egy könyvet olvastunk, azok a *specie*sek, amelyek lehetővé tehetik tartalmának felidézését, nem mind az agyunkban vannak, hanem több annak a példánynak a papírján is, amelyet olvastunk.”¹⁸

E megfontolás lényeges szemponttal gyarapíthatja a képet. Amikor ugyanis Descartes a lokalizációs *memória* antik eredetű hagyományára hivatkozik, ezt nem emlékezeti technikaként, hanem egy megismerési mód modelljeként írja le. Állítása szerint nincsen éles különb-

¹⁷Vö. John Sutton: *Philosophy and Memory Traces: Descartes to Connectionism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 76.

¹⁸ AT III. 19–21. *Descartes levele Meyssonier-nak*, 1640. január 29.

ség aközött, hogy a cselekvéshez szükséges diszpozíciók az agyban vagy a test többi részében, azaz az izomzatban vannak-e tárolva. Ha pedig ez igaz, akkor bizonyos kognitív folyamatok testi korrelátumai nem kizárólag cerebrális események, hanem a test egészében működnek valahogy úgy, ahogyan azt az *embodied mind* mai elképzelése sugallja. Itt azonban nem is csupán a testről van szó: Descartes *species*nek nevezi azokat a jeleket is, amelyeket valamilyen testen kívüli memória, például egy nyomtatott könyv tárol, így nehéz ellenállni annak a gondolatnak, hogy e megközelítés a mai *extended mind*-elméletek felé mutat.¹⁹ Az „kiterjedt elme” tézise szerint nem csupán a test „bőrön belüli” része, azaz nem csupán az agy, hanem a központi idegrendszer, a test többi része, valamint a környezet egy meghatározott szegmense az a materiális közeg, amelyben bizonyos kognitív folyamatok implementálódnak. E kérdésre a későbbiekben visszatérek.

Mint láttuk, Descartes-nál a test többretegű, egyrészt stabilizálódásra hajlamos, másrészt érzékenyen változó struktúra. Ami a stabilitás és a változékonyság viszonyát illeti, Descartes egyik legelső kommentátora, Louis de La Forge a következő szemléletes hasonlattal világította meg a testben lezajlott változásokat: Az „ember belépve az erdő nyílásán mehet jobbra is, balra is, vagy egyenesen előre, ám ha egy olyan ösvényre akad, amelyet már korábban is koptattak és amelyik ki van taposva, ez valamelyest eltérítheti az útvjáról, bár eredetileg nem arra akart menni (...)”²⁰

E kettős körülmény – az agy plaszticitása, s ugyanakkor rögzülésre képes szerkezete – az, ami az emlékezet problémájának különös jelentőséget kölcsönzött a felvilágosodás korában. Ha ugyanis a fizikailag rögzült diszpozíciók eltéríthetik a gondolkodásunkat, az alkalmazott modellt láthatóvá teszi az *előítéletek* fiziológiai alapjait. A plaszticitás ugyanakkor a saját test felett gyakorolt kontroll lehetőségével is kecsegtet. La Forge ugyanis így folytatja:

„[Á]m ha végül (az ember) fontolóra veszi, hogy e csapás, jóllehet könnyebben járható, nem oda vezet, ahová menni akar, hosszú idő alatt újat vágthat magának, s ez még jobban ki lesz taposva, mint a korábbi, (...) ugyanígy, ha az akaratunk, vagy valamilyen más ok sokáig megtartja a szellemeket az eredeti determinációjukban, ez még

¹⁹ E tézisek klasszikus megfogalmazása Andy Clark – David J. Chalmers: *The Extended Mind. Analysis* 58. 10–23.

²⁰ Louis de La Forge: *L’homme de René Descartes et un Traité de la formation du foetus du mesme auteur avec les Remarques de Louis de La Forge, docteur en médecine, demeurant à la Flechesur le Traité de l’homme de René Descartes et sur les figures par luy inventées*. Paris: Charles Angot, 1664. 306. Magyarul: Schmal Dániel (szerk.): (2010) *Lélek és elme a karteziánizmus korában: elmefilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest: L’Harmattan, 2010. 78–79.

akkor is előidézheti, hogy hosszú idő alatt egy új ösvény keletkezzen, ha létezik is olyan, amelyik alaposabban ki van taposva.”²¹

E gondolatmenethez kapcsolódik a felvilágosodásnak az a vállalkozása, amelyet John Sutton *morális neurológiának* nevez.²² A rögzült gondolkodásformák elleni küzdelem nem egyszerűen – s talán nem is elsősorban – felvilágosult eszmék terjesztését, mint inkább a testi és fizikai környezet tudatos és racionális átalakítását, átgondolt ellenőrzését és gazdaságos kihasználását követeli. E program, amely mélyen gyökerezik a filozófia descartes-i tervezetében, legkidolgozottabb formában talán Nicolas Malebranche műveiben jelenik meg. Malebranche szerint gondolkodási struktúránk gyökerei magzati állapotba nyúlnak vissza. Ekkor ugyanis az agy még lágy állományát olyan benyomások érik, amelyek – az agy állományának különösen receptív szerkezete miatt – maradandó hatást gyakorolnak az organizmus későbbi fejlődésére. E benyomások alapja az anyai és a magzati szervezet között fennálló szoros testi kapcsolat, amely nem egyszerűen a táplálék, hanem az életszellemek mozgási tendenciáinak az átadásában is áll. Ennek az embriológiai kapcsolatnak köszönhetően a magzati testet hasonló hatások érik, mint az anyát, aminek pozitív és negatív következményei egyaránt vannak. Pozitív esetben e mechanizmus szorosán összekapcsolja az élőlényt nemcsak az anyával, hanem az anya agyának állapotain keresztül a megelőző nemzedékekkel, valamint az anya testét „megformáló” és azt szakadatlanul befolyásoló természeti, illetve – az ember esetében – társadalmi környezettel is. Így gyakorolnak maradandó hatást az erkölcsökre a környezeti feltételek, az éghajlati viszonyok, valamint az a társadalom is, amelybe beleszületünk. Továbbá így sajátítjuk el – prenatális diszpozíciók formájában – mindazokat a preferenciákat és hajlamokat, amelyek születésünktől kezdve erősen meghatározzák szenzibilitásunk és gondolkodásunk természetét. Ez a fizikai jelenség magyarázza például a szimpátia jelenségének a kialakulását: „agyunkban természetes diszpozíciók vannak, amelyek együttérzésre (*compassion*) és utánzásra (*imitation*) indítanak”.²³ A szimpátia ily módon olyan jelenség, amely elménk testi, környezeti szituáltságából meríti minden racionális megfontolást megelőző erejét.

²¹ Uo.

²² John Sutton: *Philosophy and Memory Traces: Descartes to Connectionism*, 54.

²³ *De la recherche de la vérité*. 2.1.7.2. Malebranche, Nicolas (1979 és 1992) *Œuvres de Malebranche*. 2 vols. Szerk. Geneviève Rodis-Lewis. Paris: Gallimard (vol. i: 1979, vol. ii: 1992), 1979. 175.

Negatív esetben azonban ugyanez a kötelék káros hatásokkal is járhat. Erre szolgálnak példaként Malebranche-nál azok a rövid, rendkívül izgalmas esetleírások, amelyek a gyógyíthatatlan betegek párizsi kórházának lakóiról számolnak be. E leírások szerint az elmekórtani problémák hátterében nem mentális defektusok, hanem a prenatális testet ért fizikai és társadalmi hatások állnak.²⁴

A helyes gondolkodás szempontjából az eddigiek alapján kettős feladata adódik az ember számára: (a) olyan életmódot kell folytatni, amely egy ideális és stabil agyi struktúra kialakítását teszi lehetővé, (b) a tobozmirigyét meg kell őrizni abban a hajlékony állapotban, amely az életszellemekek szabad mozgásához szükségesek, hiszen „e mirigynek szabadnak és mozgékonynak kell lennie”.²⁵ Íme a tudományok gyarapítását célzó descartes-i program testi-fizikai korrelátuma, amely a tiszta elmélkedések évi néhány óráját leszámítva életünk legnagyobb részét kell, hogy kitöltse.

III. Mit értünk manapság a „karteziánus” jelzőn a megismeréstudományban? Mark Rowlands a következő meghatározást adja:

„A kognitív folyamatok (...) a megismerő organizmuson belül zajlanak, mégpedig azért, mert a kognitív folyamatok végsősoron agyi folyamatok (vagy olyan elvontabb funkcionális szerepek, amelyek kizárólag agyi folyamatokon realizálódnak). E megkérdőjelezetlen előfeltevés az, ami a karteziánus kognitív tudományt karteziánussá teszi.”²⁶

Természetesen ez a gondolat, hogy „a kognitív folyamatok végsősoron agyi folyamatok”, szigorú értelemben a legkevésbé sem karteziánus. Ám ha a megismerés szót egy speciális értelemben azokra a folyamatokra is kiterjesztjük, amelyek például egy állat agyában zajlanak, vagy amelyek a test és a lélek egységeként felfogott embert *a maga egészében* megismerővé teszik, Rowlands megközelítése indokoltnak tűnhet. És mégis, nézetem szerint

²⁴Uo. 173. skk.

²⁵ AT III. 19–21. *Descartes levele Meyssonier-nak*, 1640. január 29.

²⁶ Mark Rowlands: *The New Science of the Mind – From Extended Mind to Embodied Phenomenology*. Cambridge MA: The MIT Press, 2010, 3.

jó okunk van azt gondolni, hogy az ily módon definiált testi folyamatok a szó iménti értelmében Descartes-nál *nem* nevezhetők karteziánusnak.²⁷

A mai értelemben vett karteziánus elméletek az organizmus kognitív folyamatait élesen elválasztják a környezettel való interakciótól, vagyis azoktól az imput-output mechanizmusoktól, amelyek megelőzik, illetve követik az információ belső feldolgozását. A folyamat tehát három elkülöníthető fázisra oszlik: (a) Mentális reprezentációkat eredményező érzéki ingerek; (b) *belső* szimbólummanipulációk, (c) viselkedéses válasz. E megközelítés az utóbbi évtizedekben viták keresztüzébe került. A magukat olykor antikarteziánusnak nevező, konnexionista megközelítések elutasítják e merev tagolást, a megismerést ugyanis nem a környezettől elszigetelt információfeldolgozásnak, hanem olyan biológiailag szituált *cselekvésnek* tekintik, amelyek a természettel szoros összhangban, mintegy a környezetre támaszkodva megy végbe. Az egyik meghatározó impulzust az antikarteziánus megközelítések számára Jerome J. Gibson „direkt” látáselmélete jelentette.²⁸ Gibson szakítani kívánt azokkal a karteziánus észleléselemekkel, amelyek Helmholtztól kezdve (de akár korábbi példákat is említhetünk) szűkös bemeneti információkon végzett következtetési eljárások eredményének tekintették az észlelést.²⁹ Ezekkel szemben azt állítja, hogy a környezetéhez adaptálódott organizmus igen nagy mértékben a környezetben adott s közvetlenül hozzáférhető, gazdag információkra támaszkodik, s így sokkal kevésbé van rászorulva a komputációs feldolgozás időigényes – és az élőlény szempontjából biológiailag költséges – folyamataira.

Ez egyszersmind annyit is jelent, hogy a megismerő rendszer Gibsonnál nem izolálható a környezetben folytatott cselekvésektől. Nem arról van tehát szó, hogy a kognitív folyamatok a bemeneti információk és a viselkedéses válasz között elkülöníthető szférában zajlanak, hanem arról, hogy egyetlen megbonthatatlan rendszert alkotnak, amelynek ha blokkoljuk a motoros részét, a szenzoros, illetve az erre épülő, magasabb kognitív funkciók sem tudnak

²⁷ Hasonló tézist fogalmazott meg John Sutton: *Philosophy and Memory Traces: Descartes to Connectionism*. Ugyanakkor Sutton a memória descartes-i felfogását elsősorban a párhuzamosan megosztott feldolgozási modellekkel hozta összefüggésbe (vö. Andy Clark: *A megismerés építőkövei*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Osiris, 1999, 5. fejezet). Állítása szerint „Descartes had at least an inchoate understanding of superpositional storage, the defining feature of a distributed model (...)” (Suttoni. m. 60). Ezt a párhuzamot nem igazán látom meggyőzőnek, noha az természetesen igaz, hogy az egyes emlényomok nem külön-külön raktározódnak, mint a képek egy galéria falán (vö. Desmond M. Clarke: *Descartes's Theory of Mind*. Oxford: Clarendon Press, 2003. 96).

²⁸ Lásd James Gibson: *The perception of the visual world*. Boston: Houghton Mifflin, 1950; James Gibson: *The senses considered as perceptual systems*. Boston: Houghton Mifflin. 1966; James Gibson: *A Theory of Direct Visual Perception*. In Alva Noë – Evan Thompson (szerk.): *Mind and Vision: Selected Readings in the Philosophy of Perception*. Cambridge MA – London, The MIT Press, 2002, 77–89.

²⁹ A külvilág gazdag vizuális tapasztalata e megközelítés szerint a mindig szelektált, tehát a valósághoz képest elszegényített bemeneti ingerek (retinális kép) közvetítésével érik el a megismerőhöz. A megismerés ezek értelmezésével és kiegészítésével áll elő.

kifejlődni és helyesen működni.³⁰ A megismerő rendszer a gibsoni örökséget továbbgondoló kortárs elméletekben tehát mint a környezetével egységben cselekvő, *enaktív*, valamint a testbe és a környezetébe beágyazott, *embodied*, sőt *extended mind* érthető meg. Ha az eddig látottak megállják a helyüket, azt kell mondanunk, hogy a descartes-i elméletnek bizonyos pontjai ebbe az irányba mutatnak:

- a) A testi képzetek Descartes szerint nem statikus reprezentációk, hanem dinamikus változó alakzatok, amelyek mozgásban lévő anyagi rendszerek finoman hangolt összjátékát követelik.³¹ A testi idea maga is mozgás.
- b) Descartes egyes helyeken egészen odáig megy, hogy megszünteti – vagy legalábbis erősen tompítja – az érzékelési folyamatok és a motoros működések dichotómiáját. Erről árulkodik például a végtagok mozgását előidéző idea descartes-i meghatározása: „Jegyezzük meg, hogy a végtagok e mozgásának az ideája nem egyéb, mint *az a mód, ahogyan* ezek a szellemek az adott pillanatban kilépnek e mirigyből, s ennyiben okozza [a végtag mozgását] a saját ideája.”³² Descartes itt tehát egy olyan folyamatot ír, le, amely nem könnyen tagolható kognitív és motoros szakaszra. Az idea az életszellemek folyamatos áramlásának egy része, amely szívből kiindulva, az agyon keresztül közvetlenül az izmokban folytatódik. A testi ideák ebben az értelemben nem reprezentációk, hanem olyan cselekvések, amelyek különböző mozgásokban nyilvánulnak meg, s amelyeket a környezetében mozgó élőlény cselekvései szakadatlanul módosítanak.
- c) A testi emlékezet fizikailag beágyazottá teszi mentális folyamataink jelentős részét. Mint láttuk, az emlékezet nem csupán az agyban, hanem a test egészében raktározódik: „az emlékezés szolgálatában álló bizonyos *speciess*ek létezhetnek a test más különböző részeiben is, miként egy lantjátékos készsége (*habitude*) sem csak a fejében van, hanem részben a kezének izmaiban is”. Ezért az emlékezet működése nemcsak az agyi, hanem teljes testi természetünkkel, sőt a fizikai és társadalmi

³⁰ Vö. Alva Noë: *Action in Perception*. Cambridge MA: The MIT Press. 2004; Alva Noë: *Out of Our Heads*. New York: Hill and Wang, 2009.

³¹ Vö. John Sutton: *Philosophy and Memory Traces: Descartes to Connectionism*, 78.

³² AT XI. 181.

környezetünkkel együtt képez egy egységet. Amikor az elme a test felé fordul, gondolkodásának sajátos modalitása – amely fenomenológiailag érzetek, affektusok és különböző szenvedélyek formájában jelenik meg – ennek az egységnek a kifejezése.

- d) Az élő test olyan automata, amely bizonyos fokú önállóságra tett szert környezetével szemben, ugyanakkor a legkevésbé sem zárt rendszer. Az emlékezethez szükséges két tényező – a tobozmirigy és a memória számára rendelkezésre álló tárolókapacitás – egyaránt nyitott. Mindkettő átlép egy-egy határt, az egyik a lélek, a másik a fizikai környezet irányába. Éppen e kettős határátlépés kapcsolja az elmét a fizikai környezetéhez.

Vajon milyen konzekvenciákkal járnak a felsorolt összefüggések a megismerési folyamatok lokalizációjával kapcsolatban? Vajon azt kell mondanunk, hogy a kognitív folyamatok nem „a megismerő organizmuson *belül* zajlanak”? Nézetem szerint nem erről van szó. E megfontolások nem azt jelentik, hogy az elme descartes-i felfogása ne lenne „karteziánus”, csupán annyit jelentenek, hogy a descartes-i megközelítés a tisztán testi és a tisztán intellektuális műveleteket összekötő széles skála mentén mozog, s amit mai értelemben karteziánusnak nevezünk, az csupán a skála egyik végét – a testtől elfordult elme tisztán intellektuális műveleteit – jellemzi. A skála másik végén olyan testi működéseket találunk, amelyek az elme következtetése nélkül, olykor egyenesen az elme akarata ellenére mennek végbe. Ez történik az automatikus reflexműködések során – például a zuhanás pillanatában. Az ilyen kritikus helyzetekben a test „jobban tudja a dolgát”, mint az elme:

[A]kik magasból leesnek, kezüket a föld felé nyújtják, hogy a fejüket védjék – s ezt egyáltalán nem az ész útmutatása alapján teszik, hanem pusztán azért, mert a küszöbön álló esés látványa – amely eljut az agyba – az animális szellemeket azon a módon vezeti az idegekbe, ahogyan ennek a mozgásnak létrehozásához kell, akár az elme akarata ellenére is...³³

³³ AT VII. 230.

E tudás, jóllehet teljes egészében a *res extensa* szerkezetében van tárolva, az esés pillanatában nem csupán a testi gépezet tudása, hanem – az *unió* tézise felől nézve – annak az embernek válik saját képességévé, amelyik szorosan össze van kapcsolva – „szinte össze van keveredve” – a testtel. A test épp e saját tudása révén teszi lehetővé az elme számára azt, hogy – miután az egység létrejött – „benne legyen a világban”, s egy a környezetével folyamatos interakcióban álló egész tagja cselekedjen. Ezért beszél arról Descartes, hogy az „elme a csecsemőkorban (...) mélyen bele van merülve a testbe”³⁴ Éppen e keveredés teszi indokolttá a descartes-i programot a maga egészében. Minthogy egy *embodied mind* számára a tudományokhoz szükséges értelmi műveletek fáradságos koncentrációt kívánnak, a programnak alapvető része az igazság kutatásához szükséges ideális diszpozíciók kialakítása, vagyis egy olyan állapot megteremtése, amelyben a lélek a test zavaró hatásai nélkül képes a saját tevékenységeit gyakorolni. Ez pedig a látszat dacára mindenekelőtt a fizikai feltételek megteremtését követeli. Az a tény, hogy e körülmény kevesebb figyelemben részesült a recepció során, bizonyára abból fakad, hogy a legtöbbet olvasott *Elmélkedések* ott kezdődik, ahol e feladat a végéhez ért, azaz ahol a figyelem megállapodott a skála intellektuális végén. „Ma tehát, a legalkalmasabb időben, miután megszabadítottam elmémet minden gondtól és zavartalan nyugalmat biztosítottam magamnak, egyedül félrevonulok” – olvassuk az elmélkedés kezdeteinél. Az „egyedül félrevonulok” internalista gesztusa azonban kizárólag csak az elmélkedések, s nem a tudományok reformjára vonatkozó descartes-i program kezdőpontját jelenti. A tudományok megreformálásának descartes-i tervezete ugyanis egy olyan időbeli program, amely az élet biológiai adottságait veszi alapul.

„Mert a test oly módon hat a lélekre, hogy akadályozza, s ezt érezzük is önmagunkban – amikor tüvel vagy más eszközzel megszúrjuk magunkat, ez oly módon afficiál minket, hogy képtelenek vagyunk másra gondolni. Így a félig elálmosodott emberek is jóformán semmi egyébre nem gondolnak. Az elme tehát a csecsemőkorban oly mértékig merült alá a testben, hogy a testi dolgokon kívül semmi egyébre nem gondolt. Mert a test, amiképpen mindig akadályozza a lelket a gondolkodásban, úgy leginkább ifjú korunkban.” (Uo.)³⁵

³⁴ AT V. 149–150. *Beszélgetések Burmannal*, 1648. április 16.

³⁵ Talán ez az utóbbi mondat magyarázza azt a halogató gesztust, amellyel az *Értekezés a módszerről* második részében találkozunk, ahol az elbeszélő – immár birtokában a helyes módszernek – a következő kijelentést teszi:

Descartes-nak az a gondolata, amely szerint a koncentrált értelmi műveletek, energiaigényes, s ezért időben behatárolt tevékenységek, váratlan összhangban állnak az említett kortárs törekvésekkel, amelyek az megismerést nem egy biológiailag légüres térben, hanem az emberi idegrendszer fiziológiai adottságai, tehát egy konnekcionista, párhuzamos feldolgozást végző rendszer teljesítménye felől igyekeznek megérteni. Minden jel arra mutat, hogy az absztrakt, logikai-matematikai műveletekhez szükséges processzusok az emberben olyan párhuzamosan megosztott idegi hálózatokba implementálódtak, amelyeket a természet nem erre, hanem a környezetben való fennmaradásra tervezett. Ezért találjuk e műveleteket nehéznek. Lassú, időigényes és – biológiai szempontból – költséges tevékenységről van szó. Ugyanakkor ezeket a tevékenységeket „döntő pillanatokban”, speciális körülmények között, nagy haszonnal tudjuk végrehajtani. Ezért vált a mai antikarteziánus törekvések emblémájává Whitehead egy sokat idézett megfogalmazása:

„Mélyen téves az a közhely, amelyet minden példatár és minden nagy ember újra meg újra elmond, amikor beszédet tart, miszerint hozzá kell szoknunk, hogy átgondoljuk, amit teszünk. A helyzet ennek éppen az ellenkezője. A civilizáció azon tevékenységek számának gyarapodásával jut előbbre, amelyeket úgy is el tudunk végezni, hogy nem gondolunk rájuk. A gondolati műveletek olyanok, mint a lovasrohamok egy ütközetben; számuk szigorúan korlátozott – pihent lovakat igényelnek, s csak a döntő pillanatokban kerülhet sor rájuk.”³⁶

Ha az eddig mondottak megállják a helyüket, mi sem karteziánusabb ennél a megközelítésnél. Amikor a kortárs konnekcionista kutatások az ember magasabb kognitív műveletei helyett az automatikus cselekvéseket állítják fókuszpontjába, törekvéseik a legkevésbé sem idegenek a descartes-i szemlélettől. Descartes ugyanis egy olyan embert kívánt a maga egészében megérteni, amely „évente csak néhány órát” tud eredményesen a pusztán az értelmet foglalkoztató műveletekkel tölteni. Ideje nagyobb részében éppúgy a képzelet és az érzékek testi, azaz az anyagi környezetre támaszkodó mechanizmusaira van

„beláttam, hogy e feladatra csak sokkal érettebb korban vállalkozhatom, mint az én akkori, huszonhárom évem volt; előbb még időt kell fordítanom az előkészületekre”. (AT VI. 22, m.kiad. 34.)

³⁶ Alfred North Whitehead: *An Introduction to Mathematics* London:1911. 55; lásd Mark Rowlands: *The New Science of the Mind – From Extended Mind to Embodied Phenomenology*. Cambridge MA: The MIT Press. 2010. 30.

ráutalva, mint ahogyan tevékenységünk legnagyobb részében mindnyájan olyan rutinokat működtetünk, amelyeken keresztül elménk egy komplex testi és társadalmi környezetébe ágyazódik.

